

О.М.Любовець*

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Стаття присвячена історії формування та діяльності Всеукраїнського союзу земельних власників. На підставі значної кількості документальних джерел розглянуто роль партії в державному перевороті 29 квітня 1918 р., проаналізовано основні положення партійної програми, визначено місце партії в політичній системі Української Держави.

Гетьманат Павла Скоропадського є найбільш дискусійним періодом Української революції 1917–1920 рр. У його оцінках як сучасники, так і дослідники завжди трималися діаметрально протилежних суджень – від абсолютного захоплення, сприйняття як єдиної реальної на той час можливості відтворення української державності до трактування контрреволюційним, антидемократичним та антинародним режимом. Найгостріші дискусії викликає проблема соціально-політичної бази гетьманату – чи були в Україні суспільні сили, зацікавлені в існуванні Української Держави, або вона була лише витвором військово-окупаційних німецько-австрійських кіл.

Більшість дослідників переконані в тому, що основною політичною силою, завдяки якій П.Скоропадський прийшов до влади і потім утримував її, був Союз земельних власників. Слід зазначити, що ця політична партія є поки що недостатньо вивченою в науковій літературі. Радянська історіографія традиційно розглядала союз лише з класових позицій, однобічно трактуючи його діяльність як суто антинародну та контрреволюційну¹. Сучасні вітчизняні дослідники намагаються підійти до висвітлення діяльності союзу з об'єктивної позиції, характеризуючи його як репрезентанта не лише поміщицьких кіл, а й заможних про шарків селянства².

Після перемоги Лютневої революції Союз земельних власників став першою правою політичною партією, яка розпочала свою діяльність на території України. Спочатку ці місцеві організації були регіональними осередками Всеросійського союзу земельних власників. Ця організація виникла в роки першої російської революції у 1905 р. Її основу становили великі землевласники та поміщики, які прагнули залучити до своїх лав селян, що володіли землею на правах приватної власності. Однак, проіснувавши п'ять років, вона так і залишилася нечисленною поміщицькою організацією.

Наприкінці 1916 р. союз поновив свою діяльність. Його засновниками стали великі землевласники М.Л.Оболенський, Н.Б.Щербатов, В.П.Орлов-Денісов, О.В.Кривошеїн, П.Н.Балашов та ін. У статуті союзу, затвердженому 10 листопада 1916 р., зазначалося, що метою організації є об'єднання земельних власників для скріплення начал особистої земельної власності та для захисту інтересів землеволодіння і сільського господарства. Членами організації мали право бути землевласники, які володіли наділами не менше 50 дес. землі. Поновлений статут мало чим відрізнявся від старого. У ньому так само обходилося питання наділення селян землею, а поміщицька та будь-яка інша приватна власність на землю залишалася недоторканою. На основі цього статуту вдалося створити лише п'ять осередків на терені всієї Росії³. Із початком революції та

* Любовець Олена Миколаївна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

розгортанням селянського руху союз активізував свою діяльність щодо заснування нових організацій. Так, уже у березні–квітні 1917 р., поряд з іншими російськими губерніями, його осередки виникають у Полтавській, Херсонській, Катеринославській губерніях.

На початку травня 1917 р. у Москві відбувся установчий з'їзд союзу, на якому були представлені поміщики, хуторяни, орендатори, заможні селяни від 31 губернії. З'їзд ухвалив новий статут, що визначив його основні завдання та поставив головну мету – захист приватної власності на землю. Для того, щоб повернути до цієї організації якомога більше селян, які приватно володіли землею, зі статуту вилучалося положення про 50 дес. землі та підкреслювалося, що його членами могли бути всі землевласники, як-то: хуторяни, відрубники, власники маєтностей, незалежно від розміру їх володінь, без різниці статі, віросповідання, національності і політичних поглядів, орендатори, всі особи, які поділяли основні положення справжнього уставу, всі установи й союзи, які мали однакову мету⁴. Були зроблені також і інші поступки – в деяких випадках визнавалася можливість відчуження земель.

Союз розгорнув досить активну діяльність і в Україні. В українській пресі вміщувалися заклики до об'єднання всіх землевласників. По селах їздили агітатори союзу, розповсюджувалися листівки із закликами відстоювати права приватної власності на землю. У деяких місцевостях, судячи з преси, ця агітація мала позитивні наслідки⁵.

На середину літа місцеві організації союзу існували у всіх дев'яти губерніях України. Одними з перших такі союзи оформилися в лівобережній та степовій Україні, зокрема, на Полтавщині, Катеринославщині, Таврії та ін.⁶ Крім губернських організацій, були повітові, а також окремі осередки у селах. У кожній губернії було по кілька повітових організацій. Наприклад, у Харківській та Чернігівській губерніях було по сім повітових організацій. На місцях із метою поширення своєї програми та залучення заможного селянства до лав союзу проводилися повітові, губернські й обласні з'їзди, останні об'єднували низку суміжних губерній (наприклад, з'їзд землевласників Півдня).

Зараз важко визначити точну чисельність союзу, а приблизно це можна підрахувати на основі відомостей про кількісний склад місцевих губернських і повітових з'їздів. Так, на губернський Полтавський з'їзд прибуло 1200 делегатів, у роботі з'їзду земельних власників Зінківського повіту на Полтавщині взяли участь 3000 землевласників⁷. На Катеринославському губернському з'їзді були присутніми 1273 депутати, які представляли 3470 землевласників. Значна кількість присутніх на з'їздах делегатів дає підставу припустити, що не існувало чітко визначених представницьких квот посилок делегатів від певної кількості членів союзу. Також є підстави думати, що в роботі цих з'їздів брали участь не тільки члени союзу, а й просто зацікавлені селяни-землевласники. Крім того, дані преси свідчать, що чисельність повітових землевласницьких з'їздів фактично збігалася з чисельністю повітових осередків союзу. У деяких регіонах членами союзу ставали всі без винятку місцеві поміщики та селяни-землевласники.

Є конкретні цифри кількості членів деяких повітових організацій. Наприклад, Новгород-Сіверський повітовий осередок Чернігівської губернії налічував 5500 членів⁸. Основу цих організацій становили осередки по селах. Запис до цих осередків певною мірою можна порівняти із практикою «відкритих дверей» Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), коли агітатори масово записували загітованих ними селян, які навряд до кінця усвідомлювали політичну платформу союзу та мету його діяльності. Чисельність таких селян у деяких селах була значною. Наприклад, у с.Нерясі Сосницького повіту Чернігівської губернії до організації записалося 150 селян⁹, у сс. Миколаївки, Стрільниках Борзенського повіту – по 100–200 осіб¹⁰.

На основі вищенаведених даних можна припустити, що в середньому повітова організація налічувала близько 2–3 тис. членів, тоді по всій Україні – близько 100–150 тис. Безумовно, так само як і інші тогочасні політичні партії, союз мав значний баласт малоактивних елементів. Аморфністю своєї організаційної структури він багато в чому нагадував УПСР. Відсутність чіткого членства в обох партіях приводила до того, що часто–густо одні й ті ж селяни брали участь у заходах, організованих цими ідейно протилежними партіями. Водночас, незважаючи на ці організаційні помилки, союз поступово перетворився на потужну політичну силу, яка репрезентувала інтереси приватних землевласників.

Соціальну основу союзу становили заможні селяни, хоча на чолі організацій стояли переважно поміщики та великі землевласники. У цьому відношенні показовими є дані про керівників деяких повітових осередків. Так, у Сквирському повіті на Київщині місцеву організацію очолювали Павловський та Хоецький, які володіли більше ніж 1000 дес. землі. В Олександрійському повіті Херсонської губернії ініціаторами заснування організації союзу та її керівниками стали великі землевласники Гайдак (1200 дес.), Мазуркевич (близько 2000 дес.), Закржевський (1500 дес.)¹¹. Однак у цілому в 1917 р. загальна кількість поміщиків, порівняно з роками першої російської революції, суттєво зменшилася. Постійні розмови про скасування приватної власності на землю, про необхідність соціалізації землі насторожували селян-землевласників і штовхали їх до союзу. Тому ця організація виступила як серйозна противага УПСР, яка також змагалася за симпатії селян.

За національним складом ці організації не були однорідними, туди входили представники різних національностей – українці, росіяни, поляки та інші, при чому часто–густо українці не становили більшості. З огляду на це, значна частина членів союзу байдуже, а інколи навіть і по-ворожому ставилася до гасел українського національно-визвольного руху. Ігнорування національного питання не могло задовольнити національно налаштованих українських поміщиків і заможних селян. Характеристику тогочасних настроїв українських поміщиків дав відомий політичний діяч Євген Чикаленко, який, будучи сам великим землевласником, добре їх знав. За його свідченням, Українська революція сприяла підвищенню їхньої національної свідомості, з огляду на що значна частина великих землевласників, раніше зовсім байдужих до національної справи, почала відкрито заявляти про своє українське походження і бажання брати участь у національно-державному будівництві¹². Тому значна частина національно налаштованих поміщиків не ввійшла до складу союзу, організувавши згодом, у червні 1917 р., окрему партію – Українську демократично-хліборобську партію (УДХП)¹³.

Серед українців-членів союзу на початковому етапі спостерігалось прагнення співпрацювати із Центральною Радою. Так, голова ініціативної групи союзу М.Коваленко ще навесні 1917 р. звернувся до керівництва Центральної Ради з проханням включити до її складу членів «поважної і сильної вже своїм капіталом організації», щоб «не відпихнути від себе в московські обійми як-не-як, а на загальний погляд – могутню верству українського суспільства»¹⁴. Однак лідери ЦР навіть не прийняли М.Коваленка, вважаючи його класовим ворогом. Таке ставлення, поряд з ідеологічними розбіжностями, зумовило перехід союзу у відкрити опозицію до Центральної Ради.

Опозиційність союзу посилювалася навесні 1918 р. Стрімке падіння авторитету Центральної Ради серед широких верств населення призвело до активізації консервативних політичних сил, усунутих від урядової діяльності. Партії, які репрезентували інтереси заможних верств суспільства намагалися вплинути на урядові кола з метою обмеження їх «соціалістичних експериментів». Безумов-

но, впевненості їх лідерам надавала присутність в Україні німецько-австрійського війська, командування якого теж без захвату ставилося до соціалістичної орієнтації правлячих партій.

Наприкінці березня 1918 р. у Києві з ініціативи П.Скоропадського оформилася Українська народна громада, яка об'єднала навколо себе представників консервативних кіл, опозиційно налаштованих щодо політики Центральної Ради. Із самого початку ця організація своєю метою поставила підготовку повалення Центральної Ради та запровадження у країні сильної диктаторської влади у вигляді старої національної форми – гетьманства. Із появою громади члени Союзу землевласників, такі, як М.Устимович, М.Воронович, В.Любинський, В.Кочубей, Гижницький, Пащевський, Мацько та ін. почали регулярно відвідувати її засідання і брати безпосередню участь у підготовці повалення Центральної Ради¹⁵.

Наприкінці березня 1918 р. лідери союзу ввійшли в порозуміння з делегацією Української демократично-хліборобської партії, яка приїжджала до Києва з метою зустрітися з членами уряду та передати їм невдоволення селян щодо скасування приватної власності на землю. Керівництво обох партій домовилося на 28 квітня 1918 р. скликати загальний з'їзд усіх хліборобських організацій. На ньому планувалося обговорити земельне питання і домагатися скасування земельного закону Центральної Ради та повернення права приватної власності на землю.

На 28 квітня 1918 р. до Києва з'їхалися делегати від усіх хліборобських організацій на загальний хліборобський з'їзд. Відкриттю з'їзду передувало засідання комісії представників від 108 українських повітів по два делегати від кожного. Увечері 27 квітня комісія обговорила програму з'їзду та запропоновані резолюції. Мандатна комісія, яка реєструвала делегатів, встановила, що 7 тис. делегатів представляли приблизно 7–8 млн хліборобського населення України¹⁶.

Водночас уже в перший день попередніх переговорів стало зрозуміло, що між двома хліборобськими партіями – УДХП та Союзом землевласників – існують суттєві розбіжності з двох принципових питань. Союз виступав проти примусового викупу поміщицьких земель, задовольняючись лише проголошенням непорушності принципу приватної власності на землю і хотів скинути Центральну Раду, замінивши її сильною одноосібною владою. УДХП стояла на позиції необхідності примусового викупу великих земельних маєтків і досягнення компромісу із Центральною Радою без її усунення від влади. Лідерам обох партій не вдалося дійти порозуміння, тому керівництво УДХП вирішило провести власний з'їзд.

Наступного дня, 29 квітня 1918 р., німецька військова влада не дозволила УДХП проведення партійного з'їзду, посилаючись на наказ фельдмаршала Айхгорна від 25 квітня. Зважаючи на це, значна частина рядових членів партії була присутня на з'їзді Союзу землевласників, який відкрився цього ж дня і брала участь у процедурі проголошення П.Скоропадського гетьманом.

Докладний звіт щодо перебігу подій на хліборобському з'їзді вмістила Єлисаветградська газета «Голос Юга». З'їзд проходив у приміщенні цирку, куди впускали лише за делегатськими білетами, яких, за повідомленням газети, було видано більше 8 тис. (як зазначалося вище, інша газета наводила цифру 7 тис. делегатів, з огляду на що, можна припустити, що цю різницю в 1 тисячу дали делегати від УДХП, а також ті хлібороби, які прибули безпосередньо 29 квітня). Делегати зайняли місця по повітах, серед них була велика кількість дрібних землевласників, починаючи з володіння двома десятинами. Кожний повіт надіслав свою резолюцію. За словами делегатів, загалом ці резолюції підписали 8 млн селянських власників. Делегованим був наданий наказ не повертатися без повідомлення про «тверду владу».

Газета описувала настрої, що панували в залі, як «рішучий і діловий». Перед початком засідання всі обговорювали діяльність ініціативної групи на чолі з М.Коваленком та комісії. Далі зазначалося, що ставлення присутніх до Центральної Ради, земельних комітетів і земельного закону було різко негативним, що реакцією на ці назви були вигуки «Геть!» і всі, хоча й пошепки, але говорили про нову владу, називаючи гетьманом Павла Скоропадського.

З'їзд відкрився об одинадцятій годині з привітальної промови голови ініціативної групи селянина з Полтавщини М.Коваленка, який запропонував обрати головою президії з'їзду М.Вороновича. До президії було обрано також по два представника від кожної губернії та М.Коваленка. Після кількох промов, які засуджували земельну політику Центральної Ради, близько третьої години дня з'явився П.Скоропадський. За газетним звітом, у цей момент М.Коваленко, коротко резюмуючи волю з'їзду, вигукнув: «Яка влада, нам потрібна!», на що присутні відповіли: «Гетьмана!» Потім усі повернулися до ложі, в якій сидів П.Скоропадський. Вигуки «Гетьман Скоропадський» довгий час не вщухали, присутні махали шапками та хустками, після чого П.Скоропадський встав і почав кланятися. У відповідь почулися вигуки: «На трибуну!», президія пішла запрошувати П.Скоропадського на трибуну. Як тільки стихли овації, гетьман висловив коротку промову українською мовою, в якій, зокрема, зазначив: «Дякую за владу. Кров ллється; анархія продовжується. Тільки єдина влада, тверда може зупинити анархію. Цю владу приймаю. Ви, хлібороби, сини України. На вас і розсудливість населення буду спиратися. Це дасть силу і міцність врятувати Україну»¹⁷. Промова гетьмана була вкрита гучними тривалими оплесками. Таким чином був проголошений гетьман України.

Наприкінці засідання зібрання одногослосно, під тривалі оплески ухвалило резолюцію, підготовлену ініціативною групою. Документ оголосив І.В.Дуссан. Резолюція була складена у рішучій формі й містила низку вимог, головними серед яких були такі: відновлення та скріплення права власності на землю; відновлення вільного переходу землі з рук у руки; відновлення права вільного розпорядження землею; прийняття негайних заходів щодо відновлення порушеного сільського господарства; скасування в першу чергу земельних комітетів. Щодо земельної реформи, то вона визнавалася необхідною, але за умов, що це стане не предметом випадкових дослідів органів управління, а завданням невідкладної роботи законодавчого органу. У документі підкреслювалося, що вся діяльність українського уряду до того часу була спрямована на заперечення зазначених вимог і на проведення чужого українському народові соціалізму, що призвело до повної руйнації всього сільськогосподарського життя країни. Це стало причиною того, що уряд втратив у населення свій авторитет і селянство не вірить у його здатність вивести Україну з тяжкого становища, тому з'їзд вітає його падіння.

Резолюція торкнулася й питання організації влади. У ній визнавалося, що для формування уряду, контролю над ним та організації невідкладного законодавчого процесу необхідно створити новий законодавчий орган влади. На думку укладачів, цей законодавчий орган мав складатися з представників усіх «производительных элементов» України на цензовій основі. Тобто, пропонувалося повернутися до дореволюційного цензового виборчого закону, що, безумовно, було значним кроком назад у порівнянні з демократичним виборчим законодавством Центральної Ради. Вибори до Установчих зборів, які відбулися у грудні-січні, визначалися резолюцією неправоздатними, з огляду на те, що проводилися у розпалі громадянської війни, насилля, підпалів і розстрілів. Ця теза в цілому поділялася більшістю тодішніх українських політичних партій, крім есерів, тому її можна визнати як доцільну. Але наступна викликає просто подив. Вибори мали бути визнані як такі, що не виявляють волю населення, бо вони проводилися за

чотиризначною формулою (загальні, прямі, рівні, таємні), яка названа у резолюції «пресловутою», що призвела до розвалу держави. Тобто, у розумінні її укладачів, держава могла триматися лише на основі цензового виборчого права, а допуск до виборів широких верст населення приводив лише до руйнації державного життя. З огляду на це, вимагалось вироблення нового виборчого закону до Установчих зборів і проведення нових виборів в умовах «дійсної свободи і незалежності»¹⁸. Цю резолюцію вирішено було передати гетьману.

Таким чином, представницький з'їзд землевласників давав настанову новообраному голові держави щодо ключових напрямів державної політики, намагаючись спрямувати її у річище власних інтересів. Той факт, що саме з'їзд союзу проголосив П.Скоропадського гетьманом (надавши таким чином певну легітимну основу його владі), розцінювався партійними лідерами як гарантія того, що гетьман при формуванні урядових структур буде спиратися насамперед на його членів і проводити політику, близьку до партійних засад.

Зразу ж після перевороту, під час формування першого уряду, 1 травня 1918 р. гетьмана відвідала представницька делегація хліборобів у складі 400 осіб на чолі з князями Д.Голіциним і В.Кочубеєм. Делегація подала П.Скоропадському петицію, яку зачитав Д.Голіцин. Документ окреслював позицію Союзу землевласників щодо можливої участі його членів у місцевих адміністративних установах. Зокрема, у ній зазначалося, що, дізнавшись про наміри голови Ради Міністрів при призначенні на посади губернських і повітових комісарів використати досвід та знання місцевих умов представників союзу, з метою швидкого утворення місцевого адміністративного апарату, було вирішено рекомендувати список кандидатів на дані посади.

Водночас петиція категорично заявляла, що жодний із запропонованих кандидатів не займе цих посад, якщо не буде виконано низку вимог, які торкалися зміни існуючої системи організації місцевої влади. Головними серед них були такі: розробка нових «земського і городського положення» на твердих підставах, проголошених гетьманською Грамотою; негайний розпуск існуючих міських, волосних, губернських, земських зібрань, а до утворення нових установ справу управління міським і земським господарством доручити тим особам, які втратили свої повноваження унаслідок закону Тимчасового уряду про місцеве самоврядування; негайне утворення загальної державної міліції. Поряд із цим наголошувалося, що навіть тимчасове залишення на місцевому рівні існуючих органів самоврядування і міліції позбавить можливості успішного проведення державної політики¹⁹. Безумовно, виконання умов цієї петиції означало б відмову від попередніх демократичних надбань у галузі організації владних структур. «Самостійник», який надрукував цю петицію, прокоментував так: «Новоявлені «хлібороби» кн. Голицин, кн. Кочубей та ін. хочуть рішуче обернути Українську державу до того стану, в якому була Росія в часи Александра III»²⁰. Це зауваження можна вважати абсолютно слушним.

26–29 травня 1918 р. у Києві пройшов Всеукраїнський делегатський з'їзд Союзу земельних власників, на який прибуло понад 500 делегатів, з яких – становили селяни. Головою з'їзду обрали селянина з Херсонщини Г.Сидоренка. У перший день засідань з'їзд змінив назву – замість назви «Київський краєвий союз земельних власників» була прийнята назва «Всеукраїнський союз земельних власників».

На з'їзді працювали обрані делегатами дві комісії – земельна, завданням якої був розгляд земельної реформи та комісія по боротьбі з анархією. Результатом роботи комісій стало вироблення низки резолюцій з усіх нагальних аграрних проблем.

Члени земельної комісії висловилися проти визначення будь-якої норми щодо купівлі-продажу землі. Із цього приводу був зачитаний «великий і обгрунто-

ваний доклад» секретарем з'їзду С.Гуляницьким. Резолюція комісії містила такі основні вимоги: повна свобода земельних наділів; необхідність вживання суворих заходів проти спекуляції землею; запровадження покарань за перепродаж землі; необхідність надання пільг дрібним власникам та ін. З'їзд також ухвалив проект закону про засіви на базі наказу фельдмаршала Айхгорна²¹.

Значна увага на засіданнях приділялася проблемі вироблення аграрного законодавства. Багато виступаючих висловили незадоволення тим, що урядова аграрна політика проводиться без участі найбільш зацікавлених у цьому питанні хліборобів. Тому делегати ухвалили резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося, що з'їзд висловлює тверду надію, що жоден законопроект, який торкається інтересів землеволодіння, землекористування, сільського та лісного господарства, не буде розроблений без безпосередньої участі хліборобів «в обличчі їх представників». Резолюція виражала занепокоєність, що в разі, якщо і надалі закони із земельних питань будуть розроблятися й видаватися без участі землевласників, то це потягне за собою небажані наслідки²².

Друга комісія з'їзду з боротьби з анархією розробила досить жорстку резолюцію, яку делегати ухвалили одностайно. У документі наголошувалося, що боротьба з анархією буде плідною тільки тоді, коли в населенні впровадиться впевненість про існування твердого закону й порядку, будь-яка протидія якому негайно без коливань буде придушена «самою нещадною репресією». Проголошені Грамотою гетьмана відновлення порядку, законності та права приватної власності, на думку делегатів, мали бути підтриманими всім авторитетом влади, яка не повинна зупинятися перед застосуванням «самої крайньої міри».

Резолюція знову повторювала вимоги землевласників щодо реорганізації місцевої влади. Насамперед пропонувалося звільнити всіх нездатних, не підготовлених і недобросовісних чиновників, замінивши їх «людьми гідними, не зараженими соціалізмом». Губернським і повітовим старостам мали підкорятися всі без винятку місцеві адміністративні органи, а розташована на їх території військова сила виконувати всі їхні вимоги щодо відновлення законності та порядку. Всі існуючі земські зібрання, губернські та волосні управи вимагалося розпустити, а до введення в дію запроєктованого земського положення до завідування земським господарством за запрошенням губернських старост призначити осіб, які «користуються громадською довірою». Волосні земства також треба було розпустити і відновити волосні правління, на чолі яких мали стати волосні старости за призначенням повітових старост і за згодою мирового посередника. Найближчим часом також вимагалося проведення ревізії всіх органів земського самоврядування, земельних комітетів і продовольчих управ, після чого приступити до їх розпуску, з огляду на те, що «в них звили собі гніздо соціалісти самих крайніх толків» і їх агітаційна робота полегшується наявністю у них грошових засобів.

Особливо в резолюції наголошувалося на тому, що всі викладені заходи не дадуть позитивних результатів, якщо одночасно з їх проведенням не буде запроваджено по всій Україні військово-поліцейське положення «зі всіма витікаючими наслідками». Така крайність пояснювалася тим, що, начебто, населення в більшості настільки «развращено», що тільки безпощадним застосуванням швидких і рішучих заходів може бути відновлений порядок. А тому будь-яка протидія владі мала бути зломлена, випадки збройного опору, вбивства, розбої і т.п. злочини повинні були каратися найсуворішими заходами, аж до застосування польових судів включно. Висувалося вимога повного роззброєння населення при паралельному полегшенні можливості отримати зброю особам «вполне благожелательным». Всіх агітаторів пропонувалося вислати за межі України.

Закінчуючи резолюцію, її автори ще раз підкреслили, що всі названі засоби боротьби з анархією дадуть позитивні результати лише в тому випадку, як-

що будуть застосовані всі одночасно і за умови усвідомлення всіма органами влади, що час вимагає узгоджених і рішучих дій²³. Таким чином, делегати з'їзду зайняли неконструктивну, неадекватну реальній ситуації на селі позицію, бо лише силою неможливо було розв'язати вкрай загострені стосунки між селянством і землевласниками. Розв'язання цієї проблеми можливо було тільки за допомогою продуманої земельної реформи, яка б збалансувала інтереси представників різних аграрних верств. Однак саме такої реформи та методів її проведення їй не запропонували делегати землевласницького з'їзду.

Крім суто аграрних проблем, на з'їзді обговорювалися й інші політичні питання. Зокрема, жваву дискусію викликало питання про ставлення хліборобів України до мирних переговорів із представниками радянської Росії, що проходили у Києві. Частина делегатів стала на позицію, що переговори з більшовиками, які не можуть представляти Росію, і руки яких «багряніли кров'ю синів України», мають бути негайно перервані. Однак, на думку більшості присутніх, така постановка питання зачіпала верховні права гетьмана України, а тому негативне ставлення до мирних переговорів не повинно було тлумачитися як недовіра до уряду та керівників української політики²⁴. Тобто у цьому питанні делегати зайняли більш конструктивну позицію, яка випливала з реалій існування радянської Росії та наявності проблем у стосунках із нею Української Держави.

Із метою відстоювання інтересів земельних власників і хліборобів з'їзд вирішив створити власну газету. Із приводу цього виникли гострі дебати щодо мови, якою мала видаватися газета. Низка виступаючих висловилися проти «українського, галицького, чужого язика», інші наполягали, щоб газета друкувалася на мові Т.Шевченка – «малоросійській», дехто вимагав видавати її тільки російською мовою. У результаті з'їзд ухвалив компромісне рішення – видання газети російською мовою, в якій повинні вміщуватися й статті «малоросійською» мовою²⁵. Це свідчить про те, що більшість членів союзу була дуже далекою від національно-визвольних змагань українського народу і, що для них у Гетьманській Державі першорядне значення мав її не національний, а суто соціальний характер.

По закінченню засідань делегати у кількості 200 чол. відвідали гетьмана. Під час зустрічі з привітаннями від з'їзду виступили Г.Сидоренко та М.Коваленко. Після прийому члени делегації сфотографувалися разом із гетьманом²⁶. Цим актом вони, мабуть, хотіли підкреслити свою підтримку влади. Показовим є те, що попередні селянський з'їзд, який скликала Селянська Спілка, був заборонений, а частина його делегатів заарештована. Цей факт можна розцінити як те, що гетьманська влада відкрито стала на бік захисту інтересів землевласників.

Відчуваючи підтримку з боку влади, Всеукраїнський союз земельних власників розгорнув широку роботу на місцях. Скрізь відновлювалися місцеві осередки союзу, які припинили своє існування за умов радянської окупації. До їх складу записувалася значна частина селян. Один із лідерів соціалістів-федералістів М.Кушнір так писав із цього приводу: «Треба визнати, що фактично нині союз хліборобів-власників відіграє таку саму роль, як минулого року «Селянська Спілка», а через це українському громадянству повинно уважно поставитись до цієї організації і знайти засоби, щоб паралізувати впливи цього антидержавного чинника»²⁷.

Свідченням активної діяльності союзу були волосні, повітові, губернські з'їзди, що протягом літа проходили по всій Україні. Повідомлення про роботу цих форумів і прийняті на них постанови та резолюції друкувалися на сторінках центральних і місцевих газет. Із повідомлень видно, що ці з'їзди збирали досить численну аудиторію: на повітовому рівні в середньому 100–200 чол., на губернському – до 500 і більше чол. Наприклад, на з'їзд хліборобів Могилевського повіту з'їхалося понад 200 осіб²⁸, Маріупольського – більше 100 делегатів, а губернський з'їзд землевласників у Мелітополі зібрав понад 500 чол.²⁹

Місцеві з'їзди союзу розглядали практично ті ж питання, що й всеукраїнський, ухвалюючи і подібні до його рішень постанови щодо необхідності рішучої боротьби з анархією, роззброєння населення, розпуску волосних і повітових земств і т.п. Водночас деякі місцеві зібрання ухвалювали більш демократичні постанови. Для прикладу наведемо резолюцію Могилевського повітового з'їзду: «Держава повинна прагнути до створення дрібної власності та підняття сільськогосподарської культури, які забезпечують оздоровлення соціального положення, але при збереженні принципу приватної власності, без обмежень розміру володіння і принципу майбутнього благоустрою держави в широкому сенсі цього слова»³⁰. Особливу позицію зайняв і Херсонський з'їзд, який відрядив до Києва делегацію з проханням відмінити закон про право на врожай 1918 р. у тій частині, що торкалася грошової нагороди за «захвачені у землевласників пахотні землі», з огляду на те, що це руйнувало землевласницькі господарства³¹.

Вироблені різними форумами рішення надсилалися або особисто гетьману, або Раді Міністрів. Сам П.Скоропадський регулярно приймав хліборобські делегації, вислуховуючи їх проблеми та пропозиції. Із повідомлень про ці відвідування, які містилися в пресі, видно, що вимоги та побажання делегацій мало чим відрізнялися від рішень землевласницьких з'їздів різного рівня. Так, наприклад, 21 червня гетьман прийняв депутацію хліборобів чотирьох губерній – Харківської, Херсонської, Полтавської та Волинської. Ознайомивши голову держави зі становищем на місцях, делегати просили, щоб уряд організував охорону, відновив суд, тверду владу, порядок і продовжував неухильно працювати на відбудову нормальних умов життя в Україні³². Подібні побажання висловила й заява делегації хліборобів-власників Золотоніського повіту. Однак, поряд із традиційними вимогами «не допускати жадних ухилень з боку адміністративних осіб та установ на користь соціалістичних ідей та змагань» та «не допускати соціалістів всяких відтінків до обняття яких би то не було урядових посад», заява містила низку конкретних пропозицій щодо вдосконалення заходів аграрної політики.

Деякі викладені пропозиції свідчили про те, що для членів Золотоніського союзу хліборобів-власників не зовсім чужою була національна проблема. Зокрема, пропонувалося запросити на урядові посади досвідчених адміністративних осіб колишньої російської служби з числа корінних українців; зробити перепис корінних українських козаків і відновити їх козацькі права; стояти на захисті православної віри, «яко історичного оплоту незалежного життя народу». Певний патріотизм відчувається і в заключних словах заяви: «Союз хліборобів-власників твердо вірить, що гетьман, на основах православної віри, незалежності нашої державності, з Божою поміч'ю введе народ і нашу Україну на шлях правди, просвіти та культурного розцвіту»³³.

Водночас автори заяви були переконані, що існуючий у країні державний устрій, який поклав в основу непорушне право власності, передбачає обов'язкову участь у його розбудові хліборобів-власників, а тому: «Союз хліборобів-власників прохає зобов'язати земства та місцеву адміністрацію, всі галузі сільськогосподарського та торговельного значіння передати виключно до відання союзу хліборобів-власників, відданість котрих у державному будівництві випробовано на ділі»³⁴.

У цілому документи Союзу земельних власників, звіти партійних форумів різного рівня свідчать, що партія стала відкрито на захист інтересів великого землеволодіння, виступаючи водночас за повернення привілейованого політичного становища поміщицької верстви, яке вона мала за часів царату. З огляду на це, вона не виступила з пропозицією конструктивної земельної реформи, яка б сприяла налагодженню економічного життя на селі. Головними формами розв'язання аграрних суперечностей члени союзу вважали застосування силових

методів, що, навпаки, призводило до розколу та посилення протистояння між різними верствами хліборобського населення. З іншого боку, така загальна партійна позиція викликала незадоволення з боку селян-членів союзу, які цілком підтримували ідею повернення приватної власності на землю, але, все ж таки сподівалися на проведення земельної реформи, наслідком якої б стало поліпшення їхнього економічного становища.

Ще одним питанням, із приводу якого всередині партії не існувало єдності, була політика українізації гетьманського уряду. Проросійськи налаштоване керівництво Союзу землевласників було проти запровадження української мови в державному апараті й освіті. Так, у серпні союз подав до Міністерства внутрішніх справ декларацію, де пропонував уряду скасувати запроваджений Центральною Радою «галицько-латинський язык, некультурный и чуждый для Украины»³⁵. Звичайно, українська частина партії не підтримувала таких поглядів, підтримуючи національний характер Української Держави та її політику українізації.

На ґрунті цього в союзі поступово наростали непорозуміння та розбіжності. У результаті – у жовтні 1918 р. відбувся розкол Київського обласного союзу, частина членів якого запропонувала утворити нову партію під назвою Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян). (Згодом ця партія змінить свою назву на Українську народну партію)³⁶.

Передбачалося, що метою нового союзу стане відстоювання незалежності України. Платформа союзу була викладена 20 жовтня у «Меморандумі хліборобів-власників і козаків усієї України». Документ розпочинався словами, що «Україна є і повинна бути незалежною та суверенною державою з парламентарно-демократичним устроєм». Головою держави визнавався гетьман, якому до скликання Сейму (не пізніше 1 лютого 1919 р.) мала належати вся повнота верховної влади. Союз також виступав за українську мову як державну; за автокефалію української православної церкви; за створення національної армії; за збереження принципу приватної власності на землю, але за негайне проведення аграрної реформи в інтересах широких верств селянства на основі примусового викупу землі. У питанні принципу формування уряду союз стояв на позиції Українського національного союзу – уряд держави мав бути національно-демократичним³⁷.

Справа розколу партії завершилася на II Всеукраїнському з'їзді хліборобів-власників. З'їзд пройшов у Києві 5–7 листопада 1918 р. На нього з'їхалося близько 1000 делегатів із різних регіонів України. Головою засідань обрали селянина Олександрівського повіту Г.Сидоренка. Основними питаннями, що виносилися на обговорення зібрання були – ухвалення статуту Всеукраїнського союзу хліборобів-власників, земельна реформа, організація самооборони на місцях і сільськогосподарська кооперація. Перед початком роботи форуму присутні традиційно надіслали привітання голові держави П.Скоропадському. У привітальній телеграмі з пафосом писалося: «Делегатський з'їзд ... звертається до Вас, Ясновельможний Пане Гетьмане, з щирим привітом і свідчить про щирю готовність віддати всі свої сили й працю на щастя дорогої батьківщини, котра, завдяки вашим турботам і керуванню, стала на шлях широкої державности й ладу. Вірте, Пане Гетьмане, що у всякий час Ви зустрінете в нас цілковиту допомогу в усіх Ваших починах для рідної України»³⁸.

У перший же день після оголошення доповіді у справі проведення земельної реформи розгорнулися бурхливі дебати. Більшість промовців (переважно середні й дрібні землевласники) висловлювалася проти виробленого земельною комісією з'їзду проекту резолюції, яка відкидала принцип примусового вивласнення маєтків. Вони наполягали на тому, що для досягнення спокою в державі необхідно прийняти рішення примусового вивласнення частини землі у великих поміщиків. Голосування резолюції перенесли на наступний день³⁹.

Наступного дня більшістю голосів була прийнята резолюція, в якій примусовий розподіл земель визнавався не тільки «зайвим», «недоцільним» і «некорисним», а й «небезпечним», бо порушував принцип приватної власності, який, на думку укладачів, повинен був бути недоторканим. Для розв'язання земельної проблеми пропонувалися заходи, які раніше вже викладались у партійних документах⁴⁰. Резолюція в такій редакції відбивала інтереси великих землевласників і не могла бути прийнятою представниками більш дрібних хліборобських верств, що і привело до розколу з'їзду.

Не дійшовши порозуміння з більшістю з'їзду, невдоволена частина делегатів (200–250 осіб) залишила його⁴¹. Наступного дня делегати, які відколотися від загального з'їзду землевласників, провели власну нараду, в якій взяли участь близько 50 осіб. Ця нарада постановила клопотатися перед МВС щодо дозволу на проведення окремого з'їзду. Із цим проханням до міністра внутрішніх справ В.Рейнбота була відправлена делегація у складі Н.Левченка і Г.Бреуса, яка й отримала дозвіл.

Таким чином, опозиційна група провела свій власний з'їзд, який ухвалив постанову щодо утворення окремого Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). Основними причинами необхідності створення нового союзу називалися наступні. По-перше, аграрна програма хліборобського з'їзду, який щойно закінчився, не відповідала реальному стану речей. По-друге, антиукраїнська промова В.Пуришкевича на цьому з'їзді із закликом відновлення єдиної неподільної Росії робила неможливим подальше перебування у союзі налаштованих по-державницькому українських елементів. На цьому засіданні був ухвалений і статут новоутвореного союзу⁴². Так був завершений розпочатий київською групою процес організації нового Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). До нього відійшли представники від Київської, Полтавської, Чернігівської та Катеринославської губерній⁴³.

Згодом, за часів Директорії УНР, у травні 1919 р. у м. Станіславові пройшли наради представників союзу та УДХП, де обговорювалася можливість злиття цих майже ідентичних партій під назвою Українська народна партія. Однак об'єднання не відбулося, тому під цією назвою згуртувалися лише члени Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян)⁴⁴. У програмі партії підкреслювалося, що ця партія немає нічого спільного з колишньою УНП М.Міхновського. Весь час свого існування Українська народна партія стояла в опозиції щодо політики Директорії УНР.

Після відокремлення лівої частини партії Всеукраїнський союз земельних власників проіснував не довго – після переможного антигетьманського повстання та приходу до влади Директорії, він зійшов із політичної арени України.

Підбиваючи підсумок аналізу діяльності Всеукраїнського союзу земельних власників, слід відзначити неоднозначну роль, яку він відіграв у політичному житті Української Держави. З одного боку, партія сприяла приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського, її представники були членами практично всіх гетьманських урядів (крім коаліційного, сформованого у жовтні 1918 р.) та репрезентували владу на місцях. Водночас із ключових питань державотворення партійні постулати не збігалися з баченням самого П.Скоропадського. Тоді як гетьман прагнув побудувати міцну національну державу, більшість членів союзу сприймали лише соціальний бік його програми, Українська Держава сприймалася ними тільки як найменше зло в порівнянні з більшовицькою Росією. В їхньому розумінні вона була тимчасовим утворенням до моменту ліквідації більшовизму та відтворення єдиної Росії. Саме цим можна пояснити опозиційність партії в питаннях українізації державного апарату та освіти і той тиск, який здійснювався представниками партії на гетьмана напередодні підписання ним Грамоти про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією.

Не сприяла їй посиленню авторитету гетьманської влади неконструктивна позиція союзу щодо розв'язання аграрної проблеми. Ставши урядовою партією, він прагнув шляхом тиску на урядову політику в цьому питанні здійснити реванш за попередні втрати за доби Центральної Ради. Показовим є той факт, що його позиція загалом суперечила власній позиції П.Скоропадського, який виступав за проведення земельної реформи в інтересах середніх та дрібних власників. У реальності саме партійні настанови Союзу ставали гальмом у проведенні земельної реформи, яка б відповідала баченню гетьмана П.Скоропадського. Зволікання з проведенням реформи, запровадження каральних загонів, прагнення вирішити будь-які проблеми з позиції сили, в кінцевому рахунку призвело до фатальних наслідків – село повстало проти гетьмана й проти Української Держави.

¹ Осипова Т.В. Всероссийский союз земельных собственников (1917) // История СССР. – 1976. – №3. – С.115–129 та ін.

² Кривошій Г.Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997. – 218 с.; Любовець О. Оформлення українських консервативних партій та їх діяльність у період гетьманату П.Скоропадського // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність: Зб. наук. праць. – К.; Торунь, 2003–2004. – № 2–3. – С.119–127; Пиріг Р.Я. Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – Вип.2. – К., 2007. – С.103–113 та ін.

³ Осипова Т.В. Указ. соч. – С. 116.

⁴ Там же. – С. 117.

⁵ Нова Рада (Київ). – 1917. – 21 липня.

⁶ Робітничка газета (Київ). – 1917. – 2 серпня.

⁷ Полтавський день (Полтава). – 1917. – 7 липня.

⁸ Черниговская земская газета (Чернигов). – 1917. – 25 июля.

⁹ Нова Рада (Київ). – 1917. – 24 серпня.

¹⁰ Народня воля (Київ). – 1917. – 7 вересня.

¹¹ Там само.

¹² Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність: 1861–1929. – Прага, 1934. – С. 82.

¹³ Вісник Лубенського громадського комітету (Лубни). – 1917. – 6 липня.

¹⁴ Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині. – Берлін, 1921. – С. 64–65.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава. – С. 29.

¹⁶ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины (Київ). – 1918. – 29 мая.

¹⁷ Голос Юга (Елисаветград). – 1918. – 3 мая.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Самостійник (Київ). – 1918. – 19 травня.

²⁰ Там само.

²¹ Нова Рада (Київ). – 1918. – 28 травня.

²² Киевская мысль (Київ). – 1918. – 30 мая.

²³ Екатеринославский вестник (Катеринослав). – 1918. – 31 мая.

²⁴ Киевская мысль (Київ). – 1918. – 30 мая.

²⁵ Там же.

²⁶ Нова Рада (Київ). – 1918. – 28 травня.

²⁷ Там само. – 13 жовтня.

²⁸ Молодая Украина (Одесса). – 1918. – 27 июня.

²⁹ Робітничка газета (Київ). – 1918. – 16 червня.

³⁰ Молодая Украина (Одесса). – 1918. – 27 июня.

³¹ Вільне життя (Одеса). – 1918. – 5 червня.

³² Голос Юга (Елисаветград). – 1918. – 26 июня.

³³ Робітничка газета (Київ). – 1918. – 6 серпня.

³⁴ Там само.

³⁵ Нова Рада (Київ). – 1918. – 25 серпня.

³⁶ Матеріали до програми, тактики й організації Української народної партії. – Київ; Відень, 1920. – С.6.

³⁷ Там само. – С. 40; Нова Рада. – 1918. – 22 жовтня.

³⁸ Робітнича газета (Київ). – 1918. – 6 листопада.

³⁹ Там само. – 7 листопада.

⁴⁰ Там само. – 8 листопада.

⁴¹ Нова Рада (Київ). – 1918. – 12 листопада.

⁴² Киевская мысль (Киев). – 1918. – 9 ноября.

⁴³ Нова Рада (Київ). – 1918. – 7 листопада.

⁴⁴ Матеріали до програми, тактики й організації Української Народної партії. – С.7.

The article is dedicated to development and activity of All-Ukrainian landowner's union. Relying on the considerable amount of documented sources it reviews role of the party in the revolution (April, 29 in 1918), analyses the main statements of the party's program, determines the party's place in political system of Ukrainian State.

С.В.Корновенко*

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО П.СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ (1918–1921 рр.)

Статтю присвячено вивченню маловідомих аспектів аграрного законодавства П.Скоропадського. На основі опрацювання джерел автором проаналізовано зміст аграрного законодавства гетьманату в контексті вітчизняного та європейського революційного досвіду вирішення земельного питання.

У «Щоденнику письменника» за 1876 р. Ф.Достоевський, розмірковуючи над вічними питаннями буття, сутності людської природи зауважив: «Якщо хочете переробити людство на краще, майже із звірів у людей, то наділіть їх землею – досягнете мети»¹. Ця думка була висловлена відомим літератором, мислителем за 41 рік до початку кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних зрушень в житті українців у 1917–1921 рр. Революційні події з усією очевидністю засвідчили важливість аграрного аспекту у внутрішньоекономічній політиці всіх режимів, що діяли у Наддніпрянській Україні. Кожен із них прагнув до розв'язання земельного питання, розробляючи власну модель його вирішення. У цьому контексті значний науковий інтерес представляє аграрний проект П.Скоропадського, спрямований на формування селянина-власника. Ця зацікавленість має об'єктивно-науковий характер, зумовлений полярністю думок у трактуванні дослідниками цієї тематики², наявністю маловивчених аспектів, певним зв'язком із сьогоденням. Актуальність означеного кола питань пов'язана також і з тим, що 29 квітня 2008 р. виповнилося 90 років від дня приходу до влади П.Скоропадського. Крім того, наукова громадськість Черкащини, зокрема Наукове товариство істориків-аграрників, не може залишити поза увагою гетьманські нововведення на селі ще й через те, що Федір Скоропадський, засновник роду Скоропадських, був вихідцем з Уманщини³.

Автор запропонованої публікації ставить за мету проаналізувати зміст аграрного законодавства П.Скоропадського у контексті вітчизняного та європейсь-

* Корновенко Сергій Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені В.Хмельницького.